

Dept. of Sociology and Anthropology, TAU / אוניברסיטת תל-אביב ,
החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה

Globalization and Its Discontent /

גלובליזציה בחוסר נחת

Author(s): יהודה שנהב and Yehouda Shenhav

Source:

Israeli Sociology /

סוציולוגיה ישראלית

2002), pp. 451-463, תשס"ג, כרך

Published by: Dept. of Sociology and Anthropology, TAU / אוניברסיטת תל-אביב ,
החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23441890>

Accessed: 16-12-2017 05:28 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב / Dept. of Sociology and Anthropology, TAU is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Israeli Sociology* / סוציולוגיה ישראלית.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

גלובליזציה בחוסר נחת*

יהודה שנהב**

לאחרונה עסקתי בסקירה של העיתונות האמריקאית על-מנת ללמוד על הסוגיות החברתיות והפוליטיות העיקריות במעבר מסוף המאה למאה החדשה. כמה מבין הקטגוריות שעלו בניתוח נשמעות מוכרות להפליא: "מסות של גלי הגירה", "פחד מכניסתם של מהגרי-עבודה", "רגישות לאיכות הסביבה", "אופטימיות ופסימיות ביחס לטכנולוגיה", "דיון במודרניות וביקורת חריפה עליה", "חיפוש אחר דרך שלישית", "נסיונות ליצור תקני ייצור עולמיים", "דיון בהשלכות של הגלובליזציה". הקטגוריות נשמעות אולי מוכרות, אולם העיתונות האמריקאית שסקרתי לא הייתה עכשווית, אלא משנת 1899, כלומר, בתקופת המעבר מן המאה התשע-עשרה אל המאה העשרים. נראה אם כן שהסוגיות הבודרות על סדר-יומנו העסיקו את הדיון הציבורי כבר לפני מאה שנים.

דוגמה זו מלמדת שהדיון בגלובליזציה אינו חדש. בספר חשוב בשם התמורה הגדולה (*The Great Transformation*) מתאר קרל פולני את המאה התשע-עשרה, בין הסכם וינה למלחמת-העולם הראשונה, כמאה האמיתית של הגלובליזציה, מאה שנשלטה על-ידי מאון כוחות פוליטי בין המעצמות הגדולות ועל-ידי שוק עולמי. פולני מזכיר לנו שוב ושוב שהשוק הגלובלי לא בא לעולם באופן ספונטני, וכי הוא יצירה פוליטית של בני-אדם. במעמדו של השוק תמכו מנגנוני הגלובליזציה של אז, בעיקר מערכת עולמית של זהב ומוסדות מוניטריים מפקחים. בסיומה של אותה מאה, בשנת 1896, התרחשו המשחקים האולימפיים הראשונים, ובאותה עת הופצו ברחבי העולם שיטות הדואר הבריטיות, שיטות הניהול האמריקאיות ושיטות הנדסיות מגרמניה.

אגב, מי שיקרא את המניפסט שנכתב בשנת 1847 על-ידי שני אקטיביסטים חברתיים בשם מרקס ואנגלס ימצא תיאור מובהק של הגלובליזציה של ההון. כך כותבים השניים: הצורך בשיווק גדל ומתרחב של מוצריה מריץ את הבורגנות על פני כל כדור הארץ. היא מוכרחה לבנות לה קן בכל מקום. לתקוע יתד בכל מקום. לקשור קשרים בכל מקום. על ידי ניצול השוק העולמי שיוותה הבורגנות צורה קוסמופוליטית לייצור ולצריכה של כל הארצות. למגינת ליבם הרבה של כל הריאקציונרים שמטה את הקרקע הלאומית מתחת רגלי התעשייה... חוקים, ממשלות ומכסים שונים – נצטופפו יחד והיו לאומה אחת, לממשלה אחת, לחוק אחד... לגבול מכס אחד. (מרקס ואנגלס, 1950, ע' 55, 57)

יש שהולכים אחורה ומוצאים לגלובליזציה ביטוי מוקדם עוד יותר במלכות אחשוורוש

* הרצאה שנתינה בסדרת הרקטור לזכרו של יהודה איונברג ז"ל, אוניברסיטת תל-אביב, 10.4.02.

** החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

אני מודה לשם מלמד, למיכל פרנקל, ליוסי דהאן, ליצחק ספורטא ולדאריאנה קמפ על עזרתם בהכנת ההרצאה.

(שמלך מהודו ועד כוש) או אף אצל יונה הנביא, שהיה צריך להתנבא בנינוה אולם ברח לתרשיש. יש הממקמים את תהליכי הגלובליזציה המוקדמים בהפצת האיסלם או בהפצת הדת הנוצרית ברחבי העולם, תחילה על-ידי "הרפובליקה הנוצרית" (Respublica Christiana) ואחר-כך, עם התפשטות הכיבושים, על-ידי הכוחות הקולוניאליים של אירופה. ארמטיה סן, חתן פרס נובל לכלכלה, מבקש מאיתנו לשים לב גם לעובדה שתהליכי הגלובליזציה החלו בעולם העתיק – למשל, הגלובליזציה של האלגברה או של האלגוריתמים הראשונים – ושהם נעו מאסיה לאירופה, ולא להיפך (Sen, 2002). כל הדוגמות הללו מאפשרות לנו לטעון אולי כי בכל רגע היסטורי חדש יש מימד מסוים של גלובליות.

אל מול עתיקותה "האובייקטיבית" של תופעת הגלובליזציה, יש כיום נביאים רבים המכריזים על "חדישותה" (אם להשתמש בפרפרזה הפוכה מטענתו של בנדיקט אנדרסון לגבי הלאומיות בקהילות מדומיינות). למשל, תומס פרידמן, כתב הניו-יורק טיימס, מודיע לנו בספרו המפורסם הלקסוס ועץ הזית ש"העולם בן עשר". העולם בן עשר, טוען פרידמן, מפני שמאז נפלה חומת ברלין, הסתיים הפיצול האידיאולוגי, השוקים העולמיים זכו בחירות ועידן הגלובליזציה החל. פרידמן מתחיל כאן בספירתה של היסטוריה חדשה. כפי שאראה בהמשך, לטענה זו על תחילת ההיסטוריה יש מעמד פרדוקסלי מכיוון שההיגיון המנחה אותה הינו א-היסטורי (זה שבא לידי ביטוי מובהק ברעיון של "קץ ההיסטוריה", שעליו מדבר בהמשך). אולם לפני כן אשאל: מה עומד מאחורי הניסיון העכשווי להכריז על לידתו-מחדש של העולם? ומדוע הגלובליזציה במופעה הנוכחי מפתה אנשים דוגמת פרידמן "להמציא" לנו היסטוריה חדשה?

אכן, יש משהו מפתה בדיבור על הגלובליזציה ועל תרבות האינסטנט שלה כעל תהליך חדש וחסר תקדים בהיסטוריה. רק בעשור האחרון קיבלנו את ה-CNN במתנה, וזכינו לראות בשידור חי את מלחמת המפרץ, את קוסובו, את מגדלי התאומים ואת ההפצצות של אזרחים באפגניסטן; רק עכשיו אנו מוצאים ברובע הקאוסן בבנגקוק תאילנדים שמדברים עברית; רק עכשיו ישראלים משחקים שש-בש באינטרנט עם שותפים סוריים למשחק; אנו לומדים להתפעל מקופסה של הקרן הקיימת שעליה כתוב Made in China; אנו מכירים באופן אינטימי את חנויות ה-Starbucks וה-Gap, חנויות של כל מקום ושל שום מקום; ומוזינים באמצעות האינטרנט חדרים בבתי-מלון באיי פולינזיה. MTV ואופרות-סבון הינם ביטוי חזק לסטנדרטיזציה של תרבות האינסטנט הגלובלית. המצג הפוסטמודרני של ייצוגים, בריקולז'ים וסימולקרות – חיקויים שאין להם מקור וייצוגים שערכם גדול מן המקור. אין ספק שיש פה שינוי רדיקלי בתפיסת הזמן והמרחב, מלווה בתחושה של הסרת הקסם מן העולם וההיפכותו ל"כפר גלובלי" (כלשונו של מרשל מקלוהן) – עולם מכווץ, עולם ללא גבולות – או בצמיחתה של תודעה עולמית.

יש בדיבור על הגלובליזציה גם מימד אוטופיסטי המקדם אשליה של חופש, של קוסמופוליטיות, ואפילו מימד אוונגליקני המקדם את "קץ ההיסטוריה", כפי שהציע לנו פרנסיס פוקוימה. "בעידן הגלובליזציה שולטים רגשות של בני-אדם, ולא אגרופיה של המדינה", כותב תומס פרידמן, ומוסיף: "התפשטותם של השווקים החופשיים ושל הדמוקרטיה ברחבי העולם מאפשרת לבני-אדם רבים יותר בכל מקום להגשים את שאיפותיהם להישגים." כל אלה מסעירים את הדמיון ומשטששים את קו-הגבול שבין פנטזיה למציאות או בין המימד האוטופי לבין המימד הדכאני של הגלובליזציה.

אולם בו-בזמן, במקביל להיבטים האוטופיים של הגלובליזציה, אנו מחויבים גם לשאול: מה עם הילדים השחורים שעובדים בשביל "בנטון" בעבור שכר-רעב? או מה עם הנשים שעובדות שמונה-עשרה שעות ביום במתפרות באירידי? או מה לגבי הפיכתם של אזורים שלמים בהודו או בסין לאתרי פסולת של ציוד מחשבים או של חומרים רדיואקטיביים מארצות-הברית? ומה לגבי תיירות-המין והסחר בנשים ובילדים לצורכי מיין? ומה באשר לרעב בהודו, ברואנדה ובנמיביה? ומה עם העובדה שמדינות ה-G8, אלה שלא מיהרו לעזור לכלכלתה של ארגנטינה שקרסה, אחראיות להפצה של כ-90% מכלל אמצעי ההשמדה בעולם (Sen, 2002)? ומה עם ההרס של תרבויות ילידיות ברחבי העולם הלא-מערבי והמקדונליזציה התרבותית שלהן? ומה לגבי הסחר של אנשים תרבותיים מן המערב באיברים של עניים הודיים? כל אלה משוכפלים על צירי הקרטוגרפיה של הקולוניאליזם המסורתי. ג'וזף שטיגליץ, חתן פרס נובל לכלכלה, מסכם זאת בצורה חד-משמעית: "הגלובליזציה מנוהלת באמצעים לא-דמוקרטיים והיא בלתי-מועילה למדינות מתפתחות, ובמיוחד לעניות שביניהן" (Stiglitz, 2002).

אילו היה מקס ובר חי עימנו כיום, והיה מתבקש לשאת הרצאה זו, אפשר להניח שהוא היה שואל כיצד ניתן ליישב את שתי הסתירות הגדולות שתופעת הגלובליזציה מציבה בפנינו ואת הפער בין שני השיחים המתקיימים על-אודותיה: הסתירה האחת – בין הצד האוטופי של הגלובליזציה לבין צידה האפל; והסתירה האחרת – בין הטענה לעתיקותה של הגלובליזציה לבין הטענות על חדשותה.

מורשתו המרשימה של ובר, בעיקר בניסוח חילוני של רציונליות ורציונליזציה, הייתה מבוססת במודע על סתירות דיאלקטיות דומות. הוא הצביע על הסתירה שבין האוניוורסליות של הכלים האנליטיים-היוריסטיים לבין ייחודם של תהליכים היסטוריים; בין המכוונות של הפעולה הרציונלית לבין המשמעות הבלתי-יצפויה שלה; בין הטיפוסים האידיאליים האוניוורסליים לבין המשמעות הסובייקטיבית של הפעולה האנושית; ובעיקר בין האיום הכבד שמקורו באמצעי השליטה של הרציונליות כנגד תרומתן לסדר חברתי חדש ויעיל. כל הסתירות הללו היוו נדבך מתודולוגי ותיאורטי חשוב בתפיסת-עולמו האפיסטמולוגית של ובר. ובר היה מבקש מאיתנו להבין את המתח בין שתי הסתירות האלה מתוך הדיאלקטיקה שטמונה בכל אחת מהן וביניהן. הוא היה מבקש לא להתפתות לראות תופעות היסטוריות כחדשות וכמנותקות מהקשר היסטורי, ובו-בזמן להבין אותן גם מתוך המרכיבים החדשים והייחודיים שלהן.

בעקבות ובר ארצה לטעון שהסתירות הללו מקורן בכך שהשיח על גלובליזציה כתופעה אוטופית וחדשה מייצר ניתוק בינה לבין מקורותיה ההיסטוריים והאידיאולוגיים. במילים אחרות, בעוד שהגלובליזציה הינה תופעה רבת-פנים ורבת-משמעויות, השיח המרכזי על גלובליזציה מבליט רק חלק ממאפייניה ומעלים אחרים. פעולה זו באה לידי ביטוי בשני נתקים העומדים מאחורי שתי הסתירות שעליהן הצבענו: האחד, ניתוק בין ההיגיון ההיסטורי של הגלובליזציה לבין אופן הצגתה כאי-היסטורית, כלומר, נתק בין הטענה לעתיקותה לבין הטענה לחדשותה; האחר, ניתוק בין ההיגיון הפרטיקולרי של הגלובליזציה לבין אופן הצגתה כאוניוורסלית, כלומר, נתק בין הצד הדכאני שלה לבין צידה הפתייני.

הנתקים הללו מאפשרים לתומס פרידמן ולאחרים לדבר באופטימיות רבה על עולם גלובלי חדש, בן עשר בלבד, תוך מחיקת ההיסטוריה הדיאלקטית שלה. בעקבות ובר,

ארצה להבין בהרצאה זו את המתח ששתי הסתירות הללו מייצרות גם על-ידי הבנת ההיבטים החדשים שבתהליכי ה"גלובליזציה" ובו-בזמן גם על-ידי מיקומה בהקשר ההיסטורי הייחודי שלה, כשלב מאוחר של ההיגיון הקפיטליסטי העולמי. כך עשה ובר לגבי הרציונליות, וכך עשה לגבי הקפיטליזם.

הקפיטליזם העולמי קיים זה כמה מאות שנים, אולם הקפיטליזם של ההון הנוכחי מתאפיין בתפיסת זמן ומרחב שונה מזו של הקפיטליזם התעשייתי של המאות התשע-עשרה והעשרים. הוא מבוסס על וקטורים עצמאיים המייצרים נתקים רדיקליים בין הספרות השונות של הקיום שלנו: בין הון וכלכלה, בין הון ופוליטיקה, בין הון ותרבות. נתקים אלה מטשטשים את האופי הדיאלקטי של הגלובליזציה ומנתקים אותה מן ההיסטוריה שלה ומאופייה הדכאני. אני רוצה להצביע בקצרה על שלושת הנתקים הללו, ולהראות כיצד שיח הגלובליזציה מטשטש אותם תוך שהוא גיוון מהם ומכונן אותם בויזמנית.

אטען ששיח זה משכלל את הנתק של הקפיטליזם הגלובלי ממקורותיו ההיסטוריים והאידיאולוגיים תוך שהוא מציגו כתופעה חדשה. שיח זה מזכיר מאוד את השיח על מודרניזציה, שביטא גם הוא את הקפיטליזם המתועש של סוף המאה התשע-עשרה. אולם השיח על מודרניזציה הציג את עצמו אל מול העולם כחזון אוניוורסלי של קדמה ותבונה לטובת הכלל, בעוד שהשיח שלפנינו מטשטש את מקורותיו הדורסניים של ההון ומעניק לפרקטיקות אלה מעטפת לגיטימציונית חדשה. הייחודיות של תופעת הגלובליזציה אינה בעצם גילוייה, אלא באופן שבו היא מציגה את עצמה. במילים אחרות, אני מבקש להצביע על התופעות שהשיח על גלובליזציה מאפשר להעלים באמצעות רדיקליזציה של נתקים (למשל: Kozlarek, 2001).

הנתק הראשון: בין הון וכלכלה

את ההיסטוריה של הקפיטליזם העולמי אפשר לתאר בצורות שונות. לצורך הדיון, אחלק היסטוריה זו לשלוש תקופות משמעותיות:

1. הקפיטליזם הליברלי, שצמח בד ובד עם הקולוניאליזם האירופי (החל במאה השבע-עשרה);
2. הקפיטליזם המאורגן (הפורדיסטי), שהתבסס על התיעוש הרב במדינות-האומה באמצעות פרולטריוזציה של העבודה וקומודיפיקציה של הסחורה (החל בסוף המאה התשע-עשרה);
3. הקפיטליזם הבתר-פורדיסטי - הקפיטליזם הגלובלי של ההון - שמבוסס על חברות רב-לאומיות במנותק ממדינות-הלאום הקלטיות (החל במחצית השנייה של המאה העשרים).

John Urry ו-Scott Lash מתארים בספרם *The End of Organized Capitalism* את מאפייניו של הקפיטליזם הגלובלי של ההון (השלב השלישי) בהשוואה לקפיטליזם המאורגן (השלב השני). הקפיטליזם המאורגן התבסס על הפרדה בין בעלות ושליטה, על מדינת-האומה כזירה שבה הייצור מתארגן, על תיחום התיעוש בין הפוליטיקה של המדינה מלמעלה לבין הפוליטיקה של ארגוני העובדים מלמטה. אוליגרכיית ההון הורכבה עדיין מאנשים בעלי שם, זהות ואזרחות. עולם העבודה היה זירת ההתרחשות של הכלכלה. אף

שלא היה זה קפיטליזם בעל פני אנוש, הוא הוגבל בחלק מן הארצות הקפיטליסטיות הגדולות על-ידי מדינת-הרווחה שצמחה בתום מלחמת-העולם השנייה. גם אם ההשקעות בבריאות ובחינוך היו לצרכים פונקציונליים, כחלק מעקרונות הממשליות שעליהם מדבר מישל פוקו, עדיין צורכי התעשייה וניהול האוכלוסייה הצדיקו השקעות בבני-אדם ככוח גנרטיבי.

להון של הקפיטליזם הגלובלי (השלב השלישי) יש גיאוגרפיה ותפיסת זמן אחרות. הוא מנותק מן המדינה ומבוסס על הפרדה מטרידה בין הון, מצד אחד, לבין סחורות ועבודה, מצד אחר. המיתוג של המוצר פועל במנותק מאופן ייצורו. אחד הנתונים המדהימים המצביעים על נתק זה הוא שבסוף המאה התשע-עשרה היה שיעור הסחורות מתוך נפח הכלכלה גדול יותר משיעור הסחורות בסוף המאה העשרים. נתון זה מצביע על גידול מסחרר בהון ללא גידול מקביל בייצור. זו אחת הסיבות לכך שאין להון עניין בהשקעות בחינוך, בתשתיות, בבריאות, בדיוור או ברווחה (כפי שהיה מקובל בקפיטליזם הפורדיסטי). יותר מכך, על חוסר הסימטריה בין הון לעבודה בתהליכים גלובליים ניתן ללמוד מן הנתון הבא: הגלובליזציה הינה בעיקרה מושג שמבטא את ההון שמתגלגל לו ברחבי העולם, ולא את העבודה; העבודה אינה גלובלית במובן הזה, שכן שיעור העובדים שמועסקים מחוץ לארצם הוא עדיין רק 1.5% מכוח העבודה (Featherstone, 2001). ההון מעביר את העבודה למקומות שבהם ניתן לקנות אותה בזול.

חוסר סימטריה זה מביא, בין היתר, לידי הגדלת האבטלה במדינות המתועשות. בין השנים 1980 ו-1995 גדל מספר המובטלים בשבע המדינות המתועשות משלושה-עשר מיליון לעשרים וארבעה מיליון. זו הכפלה כמעט של מספר המובטלים בתוך חמש-עשרה שנים, וזאת מבלי להביא בחשבון עוד ארבעה מיליון עובדים שחדלו לחפש עבודה ועוד חמישה-עשר מיליון שעובדים בעבודות חלקיות וזמניות (פורסטר, 2002, 120). שיעורי האבטלה הגבוהים אינם מקריים ואינם זמניים. הם מסמנים מגמה חד-משמעית של בריחת הכלכלה מן העבודה במונחיה הקלאסיים. הסוציולוג אולריך בק הציע להתרגל לעובדה שרוב המשתתפים בכוח העבודה לא יועסקו בתעסוקה מלאה בכל מהלך חייהם, ועוד יותר מכך, רבים יצטרכו להתרגל לתקופות ארוכות ללא עבודה כלל. הנתק מן ההון והכסף הגלובלי מאידך את העבודה והופך אותה לישות נטולת תוכן.

בעידן שבו אנו מורגלים לייחס מחשבה פונדמנטליסטית רק לארגונים ותנועות דתיות, כדאי דווקא להצביע על שלושה גופים פונדמנטליסטיים חילוניים שמקדמים את מעמדו של ההון הגלובלי: הבנק העולמי, ארגון הסחר וקרן המטבע. שלושת הארגונים הללו, המכונים "זרזי השוק החופשי", מקדמים את תנועתו הלא-אחראית של ההון באמצעות הטפה לפונדמנטליזם של השוק הגלובלי. אחת מן התורות הדתיות שארגונים אלה מטיפים לה מכונה "ליברליזציה". הליברליזציה היא זו שהייתה אחראית למשבר הגדול של מדינות מזרח אסיה בשנות התשעים. ג'וזף שטיגליץ לא חסך מן הגופים המוניטריים הללו מילים קשות בתארו את הליברליזציה כהתנשאות תוקפנית ולא-דמוקרטית, כדפוס חדש של המנטליות הקולוניאלית הישנה (Stiglitz, 2002). איגנסי רמונה, העורך הנודע של לה-מונד דיפלומטיק, כינה זאת "דת חדשה", "מחשבה אחידה" או "דוקטרינה צמיגה שבאופן בלתי-מורגש עוטפת כל נימוק מתמרד, משתקת אותו וחונקת אותו".

כמה ממדינות "העולם השלישי" נפלו קורבן להטפה הדתית, והאלימה לא-פעם, של

הגופים הללו. למשל, עד להתערבותה של קרן המטבע, הגבילה ממשלת תאילנד הלוואות בנקאיות לספקולציות של נדל"ן. קרן המטבע הסבירה לה שהשוק מבין טוב יותר מהביורוקרטים של האוצר התאילנדי מה טוב לכלכלה. הלוגיקה של השוק הובילה להשקעה בבנייני משרדים ריקים בבנגקוק, בעוד שמגורים אחרים, כחינוך או תחבורה, נותרו "רעבים" ללא השקעה. ארגנטינה אימצה את הליברליזציה אל חיקה יותר מכל מדינה מתפתחת אחרת: המכסים הופחתו, מפעלים ממלכתיים הופרטו, תאגידים רב-לאומיים התקבלו בברכה, והפזו הוצמד לדולר. באפריל השנה עוד הילל ג'ורג' בוש את "איזור הסחר החופשי של האמריקות" כיעד המרכזי של מדיניות החוץ, ש"ייצור עידן של שגשוג בהמיספירה של חירות" (פול קרוגמן, הארץ, 2.1.2002). אלא ש"כנסיית קרן המטבע" לא סיפקה כל סיוע לאותם מאמינים שכלכלתם קרסה, ובמקום לחלצם מן המלכודת המוניטרית, בחרה לרשום לארגנטינה עוד צנע ועוד צנע עד הסוף המר. פקדי הקרן התעקשו להקזו דם לחולים גם כשמצבם התדרדר, כפי שנהגו רופאים בימי הביניים (שם). מיליוני אנשים באמריקה הלטינית משלמים עתה את מחיר האשליה. העורקים של אמריקה הלטינית פתוחים ומדממים בשל הליברליזציה, כתב הסופר האורוגוואי אדוארדו גליאנו (ניצן הורוביץ, הארץ, 8.1.2002).

דווקא מי שנלחם נגד הגלובליזציה הרוויה. מלזיה סגרה את הגבולות, הגבילה את ההון ולא נענתה להצעות של קרן המטבע. ארצות-הברית, לעומת "העולם השלישי", משמרת לעצמה מקדמי-ביטחון ומשתמשת באמצעי מגן, כגון מיסים, מכסים וסובסידיות פנימיות. היא מעולם לא קיבלה על כך ציון שלילי מן המורים של קרן המטבע. שטיגליץ אף אמר פעם, כשהוא קורץ בערמומיות למדינות העולם הלא-מערבי: "עשו כמונו, ולא כמו שאנו אומרים לכם לעשות."

מחקר חדש של המרכז למדיניות כלכלית בווישינגטון (Center for Economic and Policy Research) מתווכח עם החוקרים של הבנק העולמי ועם הכלכלנים של ה-*The Economist*, שטענו כי צמיחה גלובלית מצמצמת את ממדי העוני. המחקר מראה שהצמיחה הכלכלית במדינות אמריקה הלטינית הייתה גדולה יותר במהלך השנים 1960–1980 (גידול של 75% בתוצר המקומי לנפש) מאשר במהלך השנים 1980–2000 (גידול של 6% בלבד), עת יושמה שם המדיניות של קרן המטבע (Weisbrot et al., 2000). שטיגליץ אינו מתפלא על כך. איך ניתן לבנות מפעלים, לצמוח או ליצור מקומות עבודה, הוא שואל, אם כסף שמגיע אל תוך המדינה עוזב אותה בן-לילה וחוזר חלילה?

כדאי לחשוב על עובדות עגומות אלה כאשר מדברים פה אצלנו על ההיגיון של השוק, על הצורך בנסיגת המדינה מן הכלכלה או על הפרטה. כדאי אפילו לזכור שהיה פה פעם שר אוצר שביקש להצמיד את השקל לדולר. רק בחודש שעבר ביקרו אצלנו נציגי קרן המטבע ונתנו תעודת-שליש לנגיד בנק ישראל ולשר האוצר. מה שמטריד ביותר הוא העובדה שאין אצלנו כמעט התארגנות אזרחית שתיאבק נגד המהלכים האנטי-דמוקרטיים הללו.

הנתק השני: בין הון ופוליטיקה

תנועתו הבינלאומית של ההון גורמת לניתוקו לא רק מן הסחורות והעבודה, אלא גם

מִן הפוליטיקה. ההון מאתגר את מעמדה הפוליטי של המדינה וצובר כוח מולה. מדינה שלא תציע להון אכסניה נאה תיאלץ לאבד אותו. דמוקרטיה, שוויון, צדק – ערכים אלה אינם ברשימת סדר־היום של ההון הזה. גם לא מניעתה של המלחמה הבאה, כפי שמציעים חסידים אחדים של הגלובליזציה. אפילו הקפיטליזם הגלובלי המפותח והסולידי יותר של המאה התשע־עשרה באירופה לא הצליח למנוע את מלחמת־העולם הראשונה.

הכוח של ההון הגלובלי עובד הפוך ממה שתיאוריית הכוח הקלסית מציעה. בעבר פחדו יחידות פוליטיות מכניסה של זרים לשטחן. האיום הפוליטי החדש ממוקם לא בכיבוש השטח הטריטוריאלי של המדינה, אלא להיפך: באי־כיבושה. כפי שאומר הסוציולוג הגרמני אולריך בק, יש דבר אחד גרוע מפלישה של חברות רב־לאומיות: אי־פלישה של חברות רב־לאומיות (Beck, 2001). יותר מכך, אם בעבר גדל כוחה של המדינה עם גידול הטריטוריה הפוליטית, כעת הכוח של הקפיטליזם של ההון גדל ככל שהוא נהפך לאקס־טריטוריאלי. כוח זה אינו זקוק לגיטימציה פוליטית. הוא נע בכביש עוקף פרלמנטים, עוקף חוקים, עוקף חוקה ועוקף מנגנונים דמוקרטיים של הפרדת רשויות. הוא מגדיר מחדש את המשמעות של האימפריאליזם המסורתי משום שהוא טרנס־גלגלי וטרנס־פוליטי.

אנו ניצבים בפני משבר לגיטימציה ללא תקדים בזירה הפוליטית. אין למי לפנות, בין היתר משום שהשוק הפיננסי אינו יציב מטבעו. הוא נע כמו דיונה של חול עם הרוח. איש אינו אחראי, איש לא התחיל את זה, ולכאורה איש אינו יכול לעצור את זה. ההון מייצר לו רשתות זרימה עצמאיות המביאות לידי דה־טריטוריאליזציה של הזירה העולמית וארגון־מחדש של המרחב העולמי לפי קווי־מתאר שאינם תואמים כל מערך פוליטי של אחריות, של accountability, של שקיפות או של סולידריות אנושית. הוא נמצא בכל מקום ובשום מקום בו־זמנית. הוא אינו חולק איתנו את תוכניותיו, מחשבותיו או את השפה; גם לא את המספרים והספרות, גם לא את הדאגות (פורסטר, 2002). איני בא לומר שההון אכזרי; הוא פשוט אדיש, אנונימי ובלתי־מוחשי. אזרחים הינם מושג מופשט מדי לגביו.

עם עליית השלטון הנאצי, ברח קרל פופר לניו־זילנד וכתב שם את ספרו החשוב החברה הפתוחה ואויביה (*The Open Society and Its Enemies*). עקרון ההפרכה, טען פופר, רלוונטי לא רק למדע, אלא גם לתפיסות־עולם פוליטיות. פופר השתמש ברעיון פילוסופי זה על־מנת לתקוף שתי אידיאולוגיות לא־ליברליות המתיימרות לייצג את האמת המוחלטת: הקומוניזם והפשיזם. המיליארדר ההונגרי ג'ורג' סורוס, שמגדיר את עצמו כיום כתלמידו המוצהר של פופר, פרסם לאחרונה ספר בשם החברה הפתוחה בסכנה. סורוס הפך את היוצרות. בעבר נתפסה כלכלת השוק כחלק בלתי־נפרד מעקרון החירות של החברה הפתוחה. למשל, פרדריק הייק, האידיאולוג הגדול של כלכלת השוק ואחד המייסדים הרעיוניים של אסכולת שיקגו בכלכלה (וזכרים את הדרך לשעבוד?), דיבר על תרומת השוק לחברה הפתוחה. הוא האמין שהקפיטליזם יגן עלינו מן הפשיזם ומן הקומוניזם. לעומת פופר והייק, סורוס טוען שאנו ניצבים לפני עידן חדש. מה שמהווה סכנה לחברה הפתוחה הוא דווקא הפרויקט הליברלי של הקפיטליזם הגלובלי. זה שהיה אמור לייצג את החברה הפתוחה אל מול החברות הסגורות מהווה איום משום שהוא מייצג חוסר לכידות והעדר ממשלה.

הגלובליזציה הפיננסית מייצרת מדינת־עולם מלאכותית שאין לה כל בסיס חברתי, היא אינה כפופה למערכת בקרה דמוקרטית או פרלמנטרית, ויש לה סמכויות מופלגות בתחומים כגון זכויות עובדים, סביבה, בריאות, אזורי סחר, סגרציה גיאוגרפית ויצירת

קווי־יתחום אתניים חדשים. זהו מקרה מובהק שסותר את האמירה ש"דמוקרטיה וקפיטליזם" הולכים יד ביד.

ה־11 בספטמבר 2001 המחיש לנו לא רק את הצד האפל של הריגת אזרחים, אלא גם את העובדה שהכסף למימון פעולות אלה הועבר בנתיבי הגלובליזציה החדשה. לאחרונה התפרסמה כתבת תחקיר שלימדה אותנו כי בין בעלי המניות של חברת ההשקעות הווינגטונית קרלייל (Carlyle), המושקעת עמוק בתעשיית ההגנה האמריקאית, ניתן למצוא טיפוסים בולטים כגון ג'ורג' בוש, פרנק קלושי (מזכיר ההגנה לשעבר וסגן מנהל הסי־איי־יי), ג'יימס בייקר ואוסמה בן־לאדן.

הגלובליזציה מובילה אומנם לחופש מידע גדול – האינטרנט כמכשיר חתרני ולא רק שמרני – אולם במקביל, הפונדמנטליזם של השוק כופה את עקרונות השוק על כל הערכים הפוליטיים והחברתיים. חופש המידע, זה שאמור לשחרר ולפתוח אופקים חדשים, הוא זה שגם מוליך באופן פרדוקסלי לפיקוח אדיר על האזרח. הגלובליזציה נוטלת מן האזרח את החופש בשם החופש. הרעיונות של סורוס אינם חדשים. החידוש הוא בכך שאיל־הון שעשה את הונו מעסקות גלובליות מספק לנו עדות מרשיעה מיד ראשונה.

הנתק הפוליטי בין ההון לבין החברה הינו נתק מדאיג. בתווך שבין כוח הכסף וחולשתה של החברה האזרחית עלולות להופיע תופעות – חדשות ושאינן חדשות – של רוע ואלומות המנותקים מאחריות פוליטית. מעשי הרוע הגדולים של המאה העשרים נעשו בעיקר בחסות המדינה. מעשי הרוע הגדולים של המאה העשרים ואחת ייעשו לא רק בחסות המדינה, אלא גם בתיווכו של ההון. הם יפתחו צורות של ניהול המנותקות מאחריות כלפי דמוקרטיה, מוסר או צדק. אולי אין זה מקרה שחלק מתלמידי אסכולת שיקגו שהגו את הרעיון של הליברליזציה נהפכו ברבות הימים גם ליועציו של הרודן פינולה בצי'לה.

נכון שלגלובליזציה יש את הפן הדיאלקטי שעליו דיברנו קודם, ויש להזכיר גם את הצדדים האנושיים והמיטיבים של התופעה. כתוצאה מן הגלובליזציה צמחו ארגונים לזכויות אדם, רופאים ללא גבולות, או גופים על־לאומיים של תקשורת עצמאית. אולם ארגונים אלה, שקמו על־מנת לתת תרופה לחוליים שהגלובליזציה עצמה ייצרה, מחזקים את הצד הפתייני של הגלובליזציה. הם גם גורמים בסופו של דבר לגיתוק ממוקדי הסבל. דווקא בשל הדיווח הגלובלי האינטנסיבי, למד העולם לחיות בשלום עם ייצוגים טלוויזיוניים של זוועה. אפשר להסתכן ולומר שככל שהשתפרו אמצעי הייצוג, כן גדלה האדישות כלפי סבל וקטנה האחריות של הגורמים לסבל. אין גם קשר בין השיפור העצום באמצעי הייצוג לבין הנכונות הפוליטית לעזור לקבוצות סובלות – בין שזה ברואנדה, בהודו או בפלסטין (אופיר, 2000).

הנתק השלישי: בין הון ותרבות

המשבר הכלכלי והפוליטי מעוגן גם במצב התרבות. התרבות הגלובלית והשיח התרבותי מסייעים להתמקמותו של ההון מחוץ לשטחי השיפוט המוסריים והפוליטיים, ומעניקים לו את מעמדו החדש. המושג גלובליזציה קיבל מקום מרכזי במדעי החברה ובשיח הציבורי בתחילת שנות השמונים. מאז חווינו התפרצות דיסקורסיבית של ממש,

מטחנה אינסופית של דיבור, כמעט שידול ממסדי לדבר על גלובליזציה. דיבור זה מניח ומכונן נתק מובהק בין הדיון בגלובליזציה תרבותית לבין הדיון בגלובליזציה כלכלית. הדיבור התרבותי, בניגוד לדיבור על קפיטליזם, מניח סימטריה עולמית, גורס שיש בגלובליזציה הגדלת אפשרויות הבחירה, ומציג אותה כמשאת-נפש של כל אזרחי העולם. נפח הדיבור על תרבות בקפיטליזם הגלובלי, מה שאדורנו והורקהיימר כינו חרושת התרבות, הינו הגדול ביותר בהשוואה לשלבים קודמים של הקפיטליזם העולמי; וכתוצאה מכך, בשלב זה של הקפיטליזם אנו עומדים בפני הנתק המשמעותי ביותר.

נקודה זו בדבר השיח הינה חשובה. אציג חידה קטנה. אם נבחן את המדדים המצביעים על היקף הגלובליזציה העולמית בעשרים השנים האחרונות, ונשאל מהו הממד שמראה על הגידול הגדול ביותר – אחרי הממד של זרימת ההון הפיננסי, כמובן – נגלה כי: היקף שיחות-הטלפון גדל פי 1.5; שיעור התיירות העולמית גדל פי 3; שיעור הייצוא של סחורות גדל פי 1.2; ולעומתם, היקף הדיבור על הגלובליזציה גדל פי 12 (Guillen, 2001). ההתפרצות הדיסקורסיבית הזו הינה הגרעין הקשה של השיח העכשווי על גלובליזציה. שיח זה מעניק גיבוי אידיאולוגי להון. זוהי תופעה המוכרת לנו עוד מן השלבים המוקדמים יותר של הקפיטליזם. הפילוסוף הסלובני סלבווי ז'יזק דיבר על ההיבט הדכאני של תרבות הצריכה. הוא השווה זאת לצריכה של קוקה-קולה. ככל ששותים ממנה יותר, כן נעשים צמאים יותר, וכך גובר הצורך לשתות ממנה עוד. בשל טעמה המר-המתוק המוזר, לעולם איננו מרוויים את צמאוננו באמת. הפרדוקס הוא שקוקה-קולה אינו מוצר צריכה רגיל, אלא מוצר צריכה שתכונותיו החומריות עצמן הינן מלכתחילה תכונותיו של מוצר צריכה. הוא נועד להיות מוצר צריכה ותו לא. תהליך זה בא לידי ביטוי נחרץ במקרה של קוקה-קולה דיאטטית נטולת קפאין. אם אנו שותים משקה בשביל הערך התזונתי ובשל הטעם, כאן הערך התזונתי מושהה והקפאין כמרכיב עיקרי בטעם ניטל ממנו. כל מה שנותר הוא מסווה, מראית-עין, הבטחה מלאכותית של חומר ללא תכלית. כאן עומד לפנינו הפרדוקס של חברת הצריכה הגלובלית: ככל שאתה מרבה בשתיית קוקה-קולה, כן אתה צמא יותר; ככל שאתה מרוויח יותר, כן אתה רוצה יותר; ככל שאתה מציית לסופראגו, כן גוברת תחושת האשם; ככל שאתה קונה יותר, עליך להוציא עוד יותר. פרדוקס צריכה זה מטשטש את הדכאנות של הקפיטליזם הגלובלי, והופך את הסובייקט הצרכני לחלק בלתי-נפרד מן השיטה.

הסחת הדעת ההמונית הזאת מבוססת על הסבתה של התשוקה אל עולם הצרכנות. בעולם שבו בני-אדם מאבדים את שמותיהם, החפצים נהפכים למותגים, והמותגים זוכים לשמות פרטיים. נעמי קליין כינתה זאת "בריונות המותגים" (קליין, 2002). אלה מפעילים את הדמיון והלב באמצעות פעולות, אסוציאציות של תשוקה מינית ואסטרטגיות של שכנוע ששום מיסיונר עוד לא המציא. התוצאה היא אובדן כל תשוקה, לרבות התשוקה להבין ואפילו התשוקה להתנגד (פורסטר, 2002).

תרבות הצריכה הבלתי-ניתנת לסיפוק מייצרת את מה שמרקוזה כינה אסימילציה בין המרחב הציבורי והמרחב הפרטי. היא מחסלת את כל היסודות האופוזיציוניים, מצמצמת את מרחב הדיון ואת אפשרות ההתנגדות. פעם היה תפקידה של התרבות להטית ביקורת בפוליטיקה ולספק כלים נחוצים לביקורת. ייעודה זה של התרבות השתבש בעולם של ההון הגלובלי. דיבור על ניצול, מעמדות, הסכמים קיבוציים, שכר-מינימום או סולידריות נתפס כאנכרוניסטי וסהרורי.

למכלול האידיאולוגי הזה, שמסתיר את הצד המדכא של הקפיטליזם בתוך חרושת התרבות, יש נדבך נוסף מעניין ומסקרן. אני מתכוון למבנה הידע עצמו. רבים מחסידיה של הגלובליזציה נוהגים להכריז על קיצו של העולם כפי שאנו מכירים אותו ועל הולדתו של עולם חדש. כך עשה תומס פרידמן כאשר הכריז שהעולם בן עשר. תם העולם הישן. בכך הוא הלך בעקבותיהם של נביאים אחרים שהכריזו על בוא המשיח, למשל: דניאל בל, שהכריז בסוף שנות התמישים על "קץ האידיאולוגיה"; או פרנסיס פוקוימה, שהכריז על "קץ ההיסטוריה".

ההכרזה על "קץ ההיסטוריה" הינה מעין פעולה של דיבור (speech act) – מהלך אקסיומטי, כפי שמכנים זאת דלו וגואטרי, שעוזר לטרופ לנו את הקלפים ולהגדיר את מסגרת הדיון מחדש. כמו במתמטיקה ובפיזיקה, האקסיומטיקה מהווה מעין נקודת עצירה לשם סידור מחדש המונע את השטפים הסמיוטיים מלהימלט לכל עבר. ההכרזה על "קץ ההיסטוריה" הינה מהלך אקסיומטי של הצפנה. מהלך שמפורלצנטרי המצפין את המימד הדכאני של הקפיטליזם הגלובלי. לא רק שההכרזה על הקץ הינן בעלות אופי טלאולוגי של תכלית המצדיקה את עצמה ואת הקיים, אלא שהם גם מקבלים גוון רליגיזי, דתי כמעט. ההכרזה על הקץ כמוה (כמעט) כהכרזה על בוא המשיח.

"קץ ההיסטוריה" הינו למעשה הכרזה על נצחוננו של המערב, ומשמעותו שהכל צפוי מבחינה פוליטית. "הקץ" הוא גם שחרורו של האדם מבובן ההגליאני ויצירה של היסטוריה אוניוורסלית במובן הקנטיאני. לפי נבואה זו, ההיסטוריה הפרוגרסיבית מתממשת במובן של הליכה חד-סטרית אל "התכלית המיטיבה". זהו לכאורה שיאה של ההיסטוריה האנושית – שכלול ללא הפרעות, היסטוריה נטולת זעזועים, חברה ללא אופוזיציה.

אחד המקורות החשובים לאידיאולוגיה זו של "קץ ההיסטוריה" הוא הפקס אמריקנה (pax americana) והניסיון האמריקאי ליצור מערכת בינלאומית המשוחררת מכבליהן של אידיאולוגיות מתחרות לאלה של השוק המוניטרי. מה שטוב לארצות-הברית נתפס כטוב לעולם כולו. באירופה רעיון "קץ ההיסטוריה" מתממש באיחוד האירופי, במטבע האחד ובתפיסות הברית-לאומיות שלהן. האיחוד האירופי מבטיח את עצמו באמצעות הקמת "גוש חוסם" שיבטיח כי עניינים פוליטיים ותרבותיים לא יהיו תוצאה של הגיון השוק לבדו. חלק מן הדיון הזה אינו רלוונטי לאזורים אחרים על פני כדור-הארץ.

הפרדוקס הוא שהנסיונות להצהיר על היסטוריה אוניוורסלית של העולם מתנפצים עתה אל מול הריבוי והפיצול של היסטוריות, של לאומים או של קבוצות. אונסק"ו מנסה בימים אלה לכתוב היסטוריה של העולם. מאות ההיסטוריונים שיושבים על המדוכה מבקשים לכרוך יחד את האומות השונות על-מנת להציע היסטוריה אחידה (Featherstone, 2001). אולם בעולם של מודרניות מרובה, של מחשבה פוסטקולוניאלית ורב-תרבותיות, קשה לדבר על כרך אחד אחיד ונטול הפרעות של היסטוריה עולמית. ניסיון זה של book-binder גידון לכישלון מראש לא רק משום שההיסטוריונים מלאומים שונים אינם מסכימים על כך, אלא גם מפני שהוויכוח בתוך מדינת-הלאום עצמה לא תם. למעשה הוא רק מתחיל.

אין ספק שאנו זקוקים לפרדיגמה חדשה. המדינה הטריטוריאלית ניצבת בפני הפרדוקס הגדול ביותר שלה למן הקמתה בהסכם וסטפליה. בזמן שהפרויקט הניאו-ליברלי החדש דוחף למדינה מינימליסטית ומשותקת כמעט, באותו זמן בדיוק אנו זקוקים להגנה מרבית של המדינה מפני עריצותו של ההון.

כפי שכבר טענתי, הקפיטליזם הגלובלי של ההון לא לווה בהתפתחות מקבילה של חברה גלובלית, אלא רק במראית-עין סמלית שלה. כולנו לובשים ג'ינס ושותים קוקה-קולה, אך היחידה הפוליטית הרלוונטית נותרה מדינת-הלאום. חשוב לומר זאת בצורה ברורה משום שחסידי הגלובליזציה מדברים על חוסר היכולת של מדינת-הלאום לשלוט בתחומים מסוימים. המדינה הינה עדיין הישות היחידה שיכולה להטיל מיסים, לגייס מאבקים צבאיים ולווסת מהלכים כלכליים. במובן זה, הגלובליזציה לא שחקה את כוחה של מדינת-הלאום, ואולי היא אף חיזקה אותה.

למדינה יש כוח להילחם בפונדמנטליזם הזה אולם לא בטוח שיש לה אינטרס בכך. איגנסיו רמונה הציע למדינה לבטל את מקלטי-המס, אותן מובלעות של בנקאות חשאית המעבירות הון בסיטונות ממקום למקום, ולהטיל מס על רווחי הון כתביעה דמוקרטית אזרחית. למשל, מס של 0.1% בלבד עשוי להכניס למנגנונים בינלאומיים סכום של כמאה שישים ושישה מיליארד דולר, בערך פי שניים מן הסכום שנדרש לטענתו על-מנת למגר את העוני. מאבק זה עוד לא יצא לדרך, וכבר עומדים העיתונים הליברליים בפרץ. הוול-סטריט ז'ורנל כתב על הצעות אלה: "כאשר קוראים את העיתון של רמונה, נוצר הרושם שמחזיקים ביד סמרטוט טרוצקיטי שאדם עם תספורת גרועה והתנהגות דוחה מחלק בקרן הרחוב ביום סוער." המדיניות הכלכלית של עיתון הארץ אינה שמרנית פחות.

בישראל חשוב לדבר על המעמד של המדינה ביחס לגלובליזציה משום שאנו נתקלים פה בהתפתחות מטרידה. מצד אחד, ישראל מתעלמת מן הגלובליזציה בזירה המוסרית והפוליטית. העולם אינו מעניין אותנו בכל הנוגע לזכויות אדם, פשעים נגד האנושות ואמנות בינלאומיות חשובות אחרות. מצד אחר, ישראל מאמצת מדיניות כלכלית שמתחבאת מאחורי האידיאולוגיה של הגלובליזציה, במיוחד למן התוכנית הכלכלית של 1985. אז, למשל, נכנסו למילון שלנו המושגים "הפרטה" ו"ליברליזציה". אז נפתח הקניון הראשון שהביא בעקבותיו לידי פתיחתם של חמישים קניונים גדולים, כמעין אתר מוזיאוני של תרבות הצריכה הישראלית (רם, 1999).

הייתי מאושר יותר אילו התהפכו היוצרות. ישראל ניצבת כיום באחד המקומות הראשונים בעולם המערבי בדפוסי אי-השוויון שלה. בתחילת שנות התשעים חוקקו כמה חוקי-יסוד חשובים בזירה הליברלית, אולם כדאי לזכור שאלה זכויות יאפיות של הגנה על החזקים בחברה. המובטל, העני והחולה (או עובד "בגיר" שפוטרו) אינם יכולים להסתפק בחופש הביטוי, חשוב ככל שהוא. את המהלך הזה צריך להשלים לא רק בחקיקה של זכויות אדם, אלא גם בהגבהתם לכלל חוקי-יסוד חברתיים. האקדמיה צריכה להוביל מהלך של חקיקת חוקי-יסוד לזכויות חברתיות, שיאפשר לבג"צ גם להגן על זכויותיו של החלש בחינוך, בבריאות, בדיוור ובתעסוקה: חוק שיגן על זכותו של התלמיד להשתתף בשיעורי-העשרה גם אם אין להוריו כסף, על זכותם של חולי סרטן לטיפול רפואי גם אם הם אינם אזרחים, ועל זכותו של חסר הבית לדיוור. החברה הישראלית אינה יכולה להתחבא עוד מאחורי התעמולה הוולגרית של הגלובליזציה, תוך שהיא מסירה מעצמה את אחריותה שלה לעוולות של הקפיטליזם הגלובלי ובתוך כך גם של המדינה.

לכן אני פונה פה אליכם, אל כולנו – רקטור, סגן רקטור, דקנים, פרופסורים, סטודנטים, ציבור נכבד: אנו צריכים לצאת מכאן לפחות בקריאה לחוקק חוקי-יסוד לזכויות חברתיות ולמסות את ההון; וחשוב לא-פחות – לפעול לחיזוקה של החברה

האזרחית. מרחב מוסרי חברתי שיתקיים מעל הפונדמנטליזם של השוק, ולא מתחתיו, הוא האתגר החשוב בעידן הגלובליזציה.

מקורות

- אופיר, ע' (2000). לשון לרע. תל-אביב: עם עובד.
- מרסס, ק' ואנגלס, פ' (1950). המאניפסט הקומוניסטי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סלבי, ז' (2000). על הסופר-אגו ורוחות-רפאים אחרות. תל-אביב: רסלינג.
- פורסטר, ו' (2002). קללת הכלכלה. תל-אביב: שוקן.
- קליין, נ' (2002). No Logo. תל-אביב: כבל.
- רם, א' (1999). "בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי". סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 99-145.
- Albrow, M. (1996). *The Global Age*. Oxford: Polity Press.
- Beck, U. (2001). "Redefining Power in the Global Age: Eight Theses". *Dissent*, Fall 2001.
- Deleuze, G. and Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Featherstone, M. (2001). "Postnational Flows, Identity Formation and Cultural Space". In E. Ben-Rafael (ed.), *Identity, Culture and Globalization* (pp. 482-526). Leiden, Boston, Koln: Brill.
- Guillen, M.F. (2001). "Is Globalization Civilizing, Destructive and Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature". *Annual Review of Sociology*, 27, 235-260.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order*. London: Polity Press.
- Jameson, F. and Miyoshi, M. (1998). *The Cultures of Globalization*. Durham: Duke University Press.
- Kozlarek, O. (2001). "Critical Theory and the Challenge of Globalization". *International Sociology*, 16(4), 607-622.
- Lindert, P.H. (2001). *Does Globalization Make the World More Unequal?* (Working Paper 8228). Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- O'Rourke, K.H. (2001). *Globalization and Inequality: Historical Trends* (Working Paper 8339). Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Sen, A. (2002). "How to Judge Globalism". *The American Prospect*, 13(1).
- Sim, S. (1999). *Derrida and the End of History*. Cambridge: Icon Books.
- Stiglitz, J.E. (2002). "Globalism's Discontents". *The American Prospect*, 13(1).
- Wallerstein, I. (2000). "Globalization or the Age of Transition? Long-Term View of the Trajectory of the World System". *International Sociology*, 15(2), 251-267.

- Weisbrot, M. et al. (2000). "Growth may be Good for the Poor – but are IMF and World Bank Policies Good for Growth?" (Briefing Paper). Washington: Center for Economic and Policy Research.
- Wimmer, A. (2001). "Globalizations Avant la Lettre: A Comparative View of Isomorphization and Heteromorphization in an Inter-Connecting World". *Society for Comparative Study of Society and History*, 43, 435–466.